

ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ ՀԱՅԿ (ԱԻ)

ԻՐԱՆ-ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱՎԹԱՂՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԻ ԺԱՄԱՆԱԿ (1950-1953 ԹԹ.)

20-րդ դարի 50-ական թվականների սկզբին Մեծ Բրիտանիան շարունակում էր գերիշխող դիրք գրավել Իրանում, ինչպես նաև միջամտություն էր ցուցաբերում երկրի կառավարման ներքին գործերին: Մեծ Բրիտանիայի ձեռքին էր գտնվում երկրի նավթարդյունաբերությունը, որն Իրանի հիմնական հարստությունն էր: Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը (ԱԻՆԸ) շարունակում էր շահագործել իրանցի բանվորներին չնչին աշխատավարձով: ԱԻՆԸ-ում աշխատող իրանցի բանվորը մի քանի անգամ ավելի քիչ էր վարձատրվում, քան բրիտանացի աշխատողները: Տնտեսական վիճակը գնալով վատթարանում էր, իսկ գործազրկությունը մեծ թվերի էր հասնում: 1950 թ. միայն մայրաքաղաք Թեհրանում գործազուրկների թիվը հասնում էր 70 հազարի, իսկ երկրում ընդհանուր թիվը հաշվվում էր 500.000 մարդ¹:

Ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով երկրում դժգոհության ալիք էր բարձրանում: Իրանի տարբեր շրջաններում սկսվում էր բանվորական գործադուլներ: Միևնույն ժամանակ անգլիական նավթային ընկերությունը ձգտում էր առավել արտոնությունների, որն ավելի էր սրում Իրանի ֆինանսատնտեսական իրավիճակը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Անգլիայում և արևմտյան մյուս երկրներում նավթի պահանջարկը մեծացել էր, որը կապված էր ինտենսիվ ռազմականացման քաղաքականության անցման հետ և Իրանում

¹ Башкиров А., Экспансия английских и американских империалистов в Иране, Госполитиздат, 1954, с. 167.

նավթի արտադրության քանակը 1941 թ. 6,6 մլն. տոննայի համեմատ բարձրացվեց և 1950 թ. այն հասցվեց 31,75 մլն. տոննայի²:

Անգլիայում վառելանյութի պահանջարկը գնալով մեծանում էր և ԱԻՆԸ-ի կողմից նավթի արդյունահանման քանակի ավելացումն էլ չէր կարող կանխարգելել Անգլիայում վառելիքի ճգնաժամը: 1951 թ. հունվարի 2-ին Անգլիայի վարչապետ Կլիմենթ Էթլին շտապ խորհրդակցություն է հրավիրում կապված նավթային ճգնաժամի հետ և օրակարգում դնում երկրում ջեռուցման նպատակով էլեկտրաէներգիայի օգտագործման արգելման հարցը³:

Ստեղծված պայմաններում բրիտանական կառավարությունը չէր կարող հրաժարվել իրանական նավթի հանդեպ ունեցած իր մենաշնորհից և պիտի դիմեր ցանկացած քայլի՝ պահպանելու ԱԻՆԸ-ն իր ձեռքում: Միևնույն ժամանակ Իրանում անգլիացիներն ամեն կերպ ձգտում էին հարավիրանական նավթի վերաբերյալ «հավելյալ պայմանագրի» ստորագրմանը⁴:

1950 թ. վերջերին և 1951 թ. սկզբներին երկրում ծավալված ժողովրդական շարժումը ոչ միայն վերոնշյալ համաձայնագրի ստորագրման դեմ էր հանդես գալիս, այլ նաև պահանջում էր չեղյալ հայտարարել 1933 թ. Իրանի և բրիտանական կառավարության միջև կնքված մենաշնորհային պայմանագիրը, ինչպես նաև հանդես էին գալիս Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման պահանջով⁵: 1951 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին երկրի տարբեր անկյուններում՝ Թեհրանում, Ղոմում, Ռեշթում, Համադանում և այլուր տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր: Երկրում ցույցերն ու հացադուլները գնալով զանգվածային և երկարատև բնույթ էին կրում:

Իրանում նավթի ազգայնացման շարժումը իրենց ձեռքը վերցրին 1949 թ. ձևավորված ազգային բուրժուազիայի շահերը ներկայացնող «Ազգային ճակատը», որը ղեկավարում էր դոկտոր Մոհամմադ Մոսադեղ օս-Սալթանեն⁶: Մոսադեղին հաջողվեց կարճ ժամանակում

² Стамболцян А., Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана 1951-1953 гг., Е., 1984, с. 21.

³ «Правда», 04.01.1951.

⁴ Иванов М., Новейшая история Ирана, М., 1952, с. 432.

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Բայրուրյան Վ., Իրանի պատմություն, Ե., 2006, էջ 656:

մեծ հեղինակություն ձեռք բերել ժողովրդի և բարձր հոգևորականների շրջանում: Նրան էր հարում Իրանում բարձր հեղինակություն ունեցող հոգևորական Աբուլ Ղասեմ Բաշանին: Վերջինս մեծ ազդեցություն ուներ Թեհրանում և երկրի շատ շրջաններում: Երկրում սկսված ազատագրական շարժման մեջ էին գտնվում իրանական բանվոր դասակարգը, ուսանողները, գյուղացիները, քաղաքային մանր բուրժուազիան: Ցուցարարների պահանջներից էր նաև ԱՄՆ-ի հետ բոլոր տեսակի մենաշնորհային պայմանագրերից հրաժարումը:

1950 թ. ամռանը իշխանության գլուխ անցած Ալի Ռազմարայի կառավարության և Մոսադեղի ղեկավարած «Ազգային ճակատի» միջև սուր պայքար էր գնում անգլիական կառավարության հետ «լրացուցիչ համաձայնագրի» կնքման հարցի շուրջ⁷: Ռազմարայի կառավարությունը կոդմ էր հավելյալ պայմանագրի կնքմանը, համարելով այն ելք ստեղծված ճգնաժամից: Նա գիտակցում էր, որ Իրանում նավթի ազգայնացման դեպքում պետությունը ստիպված պիտի լինի փոխհատուցում վճարել ԱԻՆԸ-ին, որը կազմում էր մինչև 500 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ և բացի այդ նա վստահ էր, որ Իրանն ինքնուրույն չի կարող վաճառել իր սեփական նավթը, քանզի չունի ոչ համապատասխան մասնագետներ և ոչ էլ փոխադրման միջոցներ, որով պետք է նավթն արտահանվեր միջազգային շուկա⁸:

1951 թ. մարտի սկզբներին իրանական մեջլիսում սկսվում են բուռն քննարկումներ ուղղված Անգլիայի արտգործնախարարի տեղակալ Դեյվիսի արած հայտարարությանը, որում ասվում էր, որ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը չի կարող անտարբեր լինել Իրանում իր շահերի նկատմամբ և փաստացիորեն պահանջել էր ճանաչել իրանական նավթի նկատմամբ անգլիական իրավունքը⁹:

Մեջլիսի պատգամավորների մեծամասնությունը արտահայտվում էին նավթի ազգայնացման օգտին¹⁰: Ռազմարայի վարած քաղաքականությունը շարունակում էր դժգոհության ալիք բարձրացնել:

⁷ Բաշկիրով Ա, Անգլիական և ամերիկյան իմպերիալիստների էքսպանսիան Իրանում, Հայպետհրատ, 1954, էջ 252:

⁸ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 657:

⁹ "Правда", 04.04.1951.

¹⁰ Նույն տեղում:

Քաշանին բոլոր հայրենասեր քաղաքացիներին և անկեղծ մահմեդականներին կոչ էր անում պայքարել իսլամի թշնամիների դեմ: «Ֆեդայան-ե էսլամ» (իսլամի անձնագոհ մարտիկներ) կազմակերպության անդամներից 26-ամյա մի հյուսն 1951 թ. մարտի 7-ին Թեհրանի կենտրոնական մզկիթում սպանում է Ռազմարային, որին նրանք տվել էին «Բրիտանիայի պնակալեզ» մականունը¹¹: Ճիշտ է, Ռազմարան բրիտանամետ քաղաքական գործիչ էր, և դա առաջացնում էր հոգևորական խավի դժգոհությունը, որոնք իրենց հերթին այն սերմանում էին ժողովրդի շրջանում: Չնայած ակնհայտ էր, թե ովքեր էին կանգնած Ռազմարայի սպանության թիկունքում, բայց այնուամենայնիվ խորհրդային հեղինակները սպանության մեջ մեղադրում էին ամերիկյան լրտեսներին: Դա իհարկե կարելի է վերագրել ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի միջև մրցակցությանը:

Իրանում ներքաղաքական իրավիճակը գնալով թեժանում էր, և միևնույն ժամանակ Թեհրանում Անգլիայի դեսպան Ֆրենսիս Շեփարդը շարունակում էր իր կառավարության անունից սպառնալիքների տարափ տեղալ իրանական կառավարությանը և անընդհատ շեշտում, որ անգլիական լեյբորիստական կառավարությունը «չի հանդուրժի Անգլո-իրանական նավթային ընկերության դուրս մղումն Իրանից¹²»: Դեսպան Շեփարդի սպառնալիքներն արդյունք չտվեցին: Իրանական վերնախավն ու ժողովուրդն անդրդվելի էին և տեղի չէին տալիս անգլիական ոչ մի սպառնալիքին:

Ռազմարայի սպանությունից մի քանի օր անց Իրանի շահը նոր վարչապետ է նշանակում հմուտ քաղաքագետ Հուսեյն Ալային, որը նավթի ազգայնացմանը զուգընթաց գտնում էր, որ նավթի գործարանները և դրա արտահանումը պետք է գտնվի օտարազգի մասնագետների հսկողության տակ¹³: Մարտի 12-ին իրանական մեջլիսը 96 ներկա գտնվող պատգամավորներից 68 կողմ քվեարկությամբ հաստատում է Հուսեյն Ալայի նշանակումը

¹¹ Abrahamian E., Iran Between Two Revolutions, Princeton, 1982, p. 265-266.

¹² «Правда», 11.03.1951.

¹³ Փահլավի Մոհամմադ Ռեզա, Առաքելություն հայրենիքիս համար, Թեհրան, 1973, էջ 181:

վարչապետի պաշտոնում¹⁴: 1951 թ. մարտի 15-ին մեջլիսի և մարտի 20-ին սենատի կողմից հաստատվեց Իրանի նավթարդյունաբերության ազգայնացման մասին քանաձևը¹⁵: Նավթարդյունաբերության ազգայնացման փորձի պատճառով Անգլիայի ճնշումն Իրանի վրա էլ ավելի ուժեղացավ: Անգլիան անցավ իր հին ռազմավարությանը՝ դիվանագիտական ճնշման հետ մեկտեղ ուժեղանում էին ռազմական սպառնալիքները: 1951 թ. մարտին «Правда»-ն հղում տալով «Յունայթեդ պրես» լրատվական գործակալությանը հայտարարում էր, որ Անգլիայի զինված ուժերի որոշմամբ Պարսից ծոց էր ուղարկվել անգլիական 4 կրեյսեր, 12 ականակիր և այլ տեսակի ռազմանավեր, որոնք Պարսից ծոցում արդեն գտնվող ռազմանավերի հետ կազմելու էին 40 ռազմական միավոր¹⁶: Անգլիական կառավարությունը մտադրվել էր Իրանի ափերին գտնվող իր ռազմանավերի քանակը հասցնել մինչև 100 ռազմական միավորի¹⁷: Ռազմանավերի և զորքի տեղակայումը անգլիական կառավարությունը փաստորեն փորձում էր քողարկել «անգլիացիների կյանքին սպառնացող» վտանգից զերծ պահելու միտումով, սակայն իրականում ուղղված էր իրանական կառավարության դեմ և նպատակ էր հետապնդում պաշտպանելու ԱԻՆԸ-ի շահերը:

Բրիտանական կառավարությունը սկսում է շահարկել մեկ այլ խաղաթուղթ: Իրանական «Շահեդ» թերթին վկայակոչելով՝ խորհրդային «Известия»-ն գրում էր, որ ԱԻՆԸ-ի գործակալները սկսում են զենք բաժանել Խուզիսթանի շրջանում բնակվող ցեղերին և մասնավորապես Բախթիարական ցեղերին, ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով¹⁸: Գործակալները ցեղապետերին համոզում էին, որ հենց իրենք (ցեղապետերը) պետք է շահույթ ստանան Խուզիսթանի շրջանի նավթահորերից ստացված նավթի եկամուտներից: Անգլիական գործակալությունը մեծ ազդեցություն ուներ հարավային ցեղերի առաջնորդների վրա և նրանց զինելով՝ ակնկալում էր, որ ցեղերը

¹⁴ «Правда», 13.03.1951.

¹⁵ Башкиров А., նշվ. աշխ., էջ 190:

¹⁶ «Правда», 31.03.1951.

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ «Известия», 11.04.1951.

Հնշում կգործադրեն իրանական ղեկավարության վրա և այդպիսով կխոչընդոտեն նավթարդյունաբերության ազգայնացման հարցին:

1951 թ. ապրիլին ԱԻՆԸ-ի գործարաններում աշխատող բանվորական գործադուլները ավելի հուժկու բնույթ են ստանում և սկսվում են բախումներ տեղական ոստիկանության և ցուցարարների միջև: Ապրիլի 12-ին Աբադանի կենտրոնում 30.000 ցուցարարների և ոստիկանության միջև բախումների հետևանքով սպանվեց 2 բրիտանացի¹⁹: Երկրում մտցվեց ռազմական դրություն: Բրիտանական կառավարությունը դիմում է բացահայտ սպառնալիքի: 1951 թ. ապրիլի 27-ին Իրանում դեսպան Շեփարդը մամլո ասուլիսի ժամանակ օտարերկրյա լրագրողներին (ոչ մի իրանցի լրագրող հրավիրված չի եղել) հայտարարեց, որ. 1933 թ. Անգլո-իրանական պայմանագրի հետ կապված չի կարող միակողմանի որոշում ընդունվել և որ դա հղի է շատ լուրջ հետևանքներով²⁰: 1951 թ. ապրիլի 26-ին իրանական մեջլիսը որոշում է ընդունում մեջլիսի, սենատի և պառլամենտի մի քանի անդամներից կազմված հանձնախումբ ստեղծել, որը երեք ամսվա ընթացքում պետք է կյանքի կոչեր մեջլիսի և սենատի ընդունած նավթարդյունաբերության ազգայնացման մասին օրենքը և կասեցներ Իրանում նախկին Անգլո-իրանական նավթային ընկերության գործունեությունը²¹: Մինչ այդ դեսպան Շեփարդի և վարչապետ Հուսեյն Ալայի միջև տեղի ունեցավ առանձնազրույց, իսկ հաջորդ օրը՝ ապրիլի 27-ին, Հուսեյն Ալան հրաժարական տվեց²²: 1951 թ. ապրիլի 29-ին ձայների 29 կողմ, 6 դեմ, 2 ձեռնպահ քվեարկությամբ մեջլիսն ու սենատը առաջ քաշեցին դոկտոր Մոսադեղի թեկնածությունը վարչապետի պաշտոնի համար, իսկ ապրիլի 30-ին թեկնածությունը հաստատվեց շահի կողմից և Մոսադեղին հանձնարարվեց ձևավորել կառավարություն²³:

1951 թ. մայիսի 6-ին իրանական մեջլիսում 99 պատգամավորներից 97-ը կողմ քվեարկեցին ի վստահություն դոկտոր Մոսադեղի

¹⁹ "Известия", 15.04.1951.

²⁰ "Известия", 29.04.1951.

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

²³ "Известия", 01.05.1951.

կառավարության: Մեջլիսի պատգամավոր Ալի Շուշթարին իր ելույթում հայտարարեց, որ կառավարության նախարարությունաբերության ազգայնացման որոշման մեջ չկա ոչ մի հիշատակում Բահրեյնի վերաբերյալ: Նա ասաց, որ Բահրեյնի կղզիները Իրանի մի մասն են և ըստ այդմ այդ կղզիների նախարարությունաբերությունը նույնպես պետք է ազգայնացվի²⁴: Մոսադեղի իշխանության գալը անգլիական շրջանակներում հուսահատության ալիք բարձրացրեց: 1951 թ. մայիսի 7-ին քրիտանական the "The Time magazine" ամսագիրը գրում էր. «Իրանում փոխզիջման վերջին հույսը մարում է: Երիտասարդ շահի օգնությամբ խորաթափանց Հուսեյն Ալան փորձում է դանդաղեցնել նախարարությունաբերության ազգայնացման գործընթացը, սակայն Ազգային ճակատը դուրս մղեց Ալային և փաստացի ազգայնացրեց նավթը²⁵»: 1951 թ. "New York Times"-ի մայիսի 20-ի համարում նշվում էր, որ Մեծ Բրիտանիան զգուշացրել է Իրանին, որ նավթի խնդրի առանց բանակցությունների լուծումը կարող է ունենալ «ամենալուրջ հետևանքները» և առաջարկում էր բանակցությունների համար առաքելություն ուղարկել Թեհրան²⁶:

Նավթի ազգայնացման համար մղված պայքարում ԱՄՆ-ն սկզբնական շրջանում պաշտպանում էր Իրանի պահանջները ԱԻՆԸ-ի նկատմամբ և Իրանում ազգայնացման օրենքի ընդունումից հետո նախագահ Հարրի թրումենը հավանություն տվեց Ազգային անվտանգության խորհրդի հայտարարությանը՝ խնդիրը շուտափույթ լուծելու համար օգտագործել ԱՄՆ-ի ազդեցությունը: ԱՄՆ-ը կոչ էր անում Մեծ Բրիտանիայի կառավարությանը հրաժարվել Իրանի նկատմամբ ռազմական գործողություններից՝ մտավախություն ունենալով, որ այդ երկրում կուժեղացնի հակաարևմտյան տրամադրությունները²⁷: ԱՄՆ-ը Մոսադեղի կառավարությանը

²⁴ "Известия", 08.05. 1951.

²⁵ Iran: Expropriation, "The Time magazine", 07.05.1951, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,856756,00html#ixzz2IM9qLoVd>

²⁶ Clifton Daniel, British Warn Iran of Serious Result if She Seizes Oil, "New York Times", 20.05.1951, partners.nytimes.com/library/world/mideast/052051iran-britain.html

²⁷ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 659:

որոշակի աշակցություն էր ցուցաբերում, պատճառաբանելով, որ Իրանում վարչապետը պայքարում է կոմունիզմի դեմ²⁸:

Բրիտանական կառավարությունը տեսնելով Մոսադեդի կառավարության հետ երկխոսության անարդյունավետությունը՝ դիմում է հետագա քայլերի: Անգլիայի արտգործնախարար Շերբերթ Մորիսոնն իր ելույթում հայտարարում է, որ Անգլիան մտադիր է դիմել Միջազգային դատարան, խնդրանքով՝ ձեռնարկել ժամանակավոր միջոցներ, պաշտպանելու իր իրավունքներն Իրանում, մինչ նավթի վեճի շուրջ որոշման կայացումը²⁹: Իր հայտարարության ժամանակ Մորիսոնը սպառնալի տոնով հայտնում է, որ եթե իրանական կառավարությունը չկարողանա «կարգ ու կանոն» ապահովել, ապա անգլիական կառավարությունը իր պարտքը կհամարի ապահովել անգլիացի հպատակների կյանքի պաշտպանությունը: Նույն օրերին «Известия» թերթը հղում տալով «Էթելաաթ»-ին նշում էր, որ հայտարարություն էր տեղադրվել այն մասին, որ Բահրենի կղզիներում մեծ թվով անգլիական զորքեր, ռազմական ինքնաթիռներ են տեղակայված³⁰:

1951 թ. հուլիսի 5-ին Հաագայի միջազգային դատարանը անգլոնպաստ որոշում է կայացնում, որով պահանջվում է, որ իրանական կառավարությունը միջոցներ չձեռնարկի, որը կարող է խոչընդոտել նավթահանման աշխատանքներին և աշխատանքները պետք է իրականացվեն այն մակարդակով, որն իրականացվել էր մինչ 1951 թ. մայիսի 1-ը³¹:

Ակնհայտ է, որ Միջազգային դատարանը այլ կերպ չէր էլ վարվի, քանզի Մեծ Բրիտանիան Իրան չէր: Այն բավական հզոր պետություն էր և մեծ ազդեցություն ուներ Միջազգային դատարանի վրա: Ճիշտ է, ԱՄՆ-ը հետ էր պահում Մեծ Բրիտանիային, սակայն նրա շահերից չէր բխում նավթի ազգայնացման գաղափարը, որը կգրկեր իրանական նավթին տիրելու իր փափագից, այդ իսկ պատճառով այդ հարցում

²⁸ Իսկանդարյան Գ., Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները 1942-1960 թվականներին, Ե., 2011, էջ 87:

²⁹ «Известия», 21.06.1951.

³⁰ «Известия», 15.06.1951.

³¹ Бапкиров А., նշվ. աշխ., էջ 193:

աջակցում էր բրիտանական կառավարությանը, որպեսզի Միջազգային դատարանում վեճը լուծում ստանա հոգուտ Բրիտանիայի:

Ի պատասխան Միջազգային դատարանի որոշմանը, Իրանի արտգործնախարար Բադեր Քազեմին նամակ հղեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարին, իսկ նամակի մեկ պատճենն էլ ուղարկվում է Հաագայի Միջազգային դատարան, որում մասնավորապես ասվում էր, որ անգլիական կառավարությունը ոչ մի իրավական հիմք չունեի դիմելու Հաագայի Միջազգային դատարան և այդ դատարանն էլ իրավունք չունեի ընդունելու Անգլիայի բողոքը³²:

Իր հերթին իրանական նորաստեղծ կառավարությունը չէր էլ կասկածում, որ Միջազգային դատարանը նման վճիռ կկայացնեի, սակայն Մոսադեղի քաղաքականությունը նպատակաւազ էր և անգիջող, այդ իսկ պատճառով Մոսադեղը պիտի գնար մինչև վերջ և բնականաբար իրանական կառավարության համար ոչ մի արժեք պիտի չունենար Հաագայի դատարանի որոշումը: Ըստ այդմ նման քայլը դիտվում է որպես Իրանի ներքին գործերին միջամտություն և իրանական կառավարությունը չի ընդունում այդ որոշումը³³:

1951 թ. հուլիսի 15-ին Թեհրան է ժամանում ԱՄՆ նախագահ Թրումենի մերձավորներից հայտնի քաղաքական գործիչ Էվերիլ Հարրիմանը՝ նավթի շուրջ բանակցությունների համար, որի այցելությունը զուգորդվեց կատաղի ցույցերով³⁴: 1951 թ. հուլիսի 16-ին Մոսադեղը երկրում մտցրեց ռազմական դրություն, որը տևեց 6 օր: Ստեղծված պայմաններում Անգլիայի ներկայացուցիչը Իրան ժամանեց միայն մեկ ամիս անց³⁵:

Հարրիմանի ղեկավարած բանակցությունները ոչ մի արդյունք չտվեցին և անարդյունավետ բանակցությունների ավարտից հետո նա նշեց, որ. «Ես զգում եմ Իրանում մենք ավելի շատ ժամանակ ենք վատնում, քան ԱԻՆԸ-ի բոլոր պաշտոնյաները միասին վերցրած»³⁶:

³² "Известия", 11.07.1951.

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Avery P., Modern Iran, New York, Washington, p. 422-423.

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Իսկանդարյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 76:

Նշենք նաև, որ սեպտեմբերի սկզբներին Բրիտանական կառավարության կողմից էմբարգո դրվեց Բրիտանիայից Իրան ներմուծվող պողպատի, երկաթի, շաքարի, նավթի վերամշակման սարքավորումների և դոլարով վերավաճառվող ապրանքների վրա³⁷: 1951 թ. սեպտեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում սկսվում է Բրիտանիայի դիմումի քննարկումներն իրանական նավթի հարցի շուրջ, որտեղ նշված էր երկու հիմնական կետ՝ Հաագայի որոշումից իրանական կառավարության հրաժարվելը և 350 Բրիտանացի մասնագետների արտաքսման գործընթացը³⁸: 1951 թ. հոկտեմբերի 3-ին Բրիտանական «The Argus» թերթը գրում է, որ Խուզիսթանի նավթային շրջանի Բրիտանական գլխավոր հյուպատոս Ֆրենսիս Քափերը պատրաստվում է լքել Իրանը Բրիտանացի մյուս մասնագետների հետ և, որ նա իրանական կառավարության կողմից հայտարարվել է որպես «persona non grata»³⁹: Նշված էր նաև, որ 300 Բրիտանացի նավթային մասնագետներ «Մաուրիցիոս» նավով կլքեն Աֆղանը, ուղևորվելով Բասրա (Իրաք):

Անվտանգության խորհուրդը հոկտեմբերի 19-ին որոշում ընդունեց հետաձգել նավթի հարցի շուրջ անգլո-իրանական վեճի քննարկումը: 1952 թ. հուլիսի 22-ին Հաագայի դատարանը հայտարարեց, որ իրավասու չէ անգլո-իրանական վեճի շուրջ վճիռ կայացնելու համար: Նույն թվականի հուլիսի 30-ին իրանական կառավարությունը փակեց Բրիտանական Շահնշահական բանկը:

Միջազգային նավթային կորպորացիաները թույլ չտվեցին իրանական կառավարությանը դուրս գալ միջազգային նավթային շուկա, քանի որ նրանց վերահսկողության տակ էին գտնվում տանկերների մեծ մասը և արտահանման շուկաները: Ստեղծված պայմաններում Մոսադեդն ու իր կառավարությունն առաջ քաշեցին

³⁷ Gasiorowski Mark J., The 1953 Coup d'etat in Iran, International Journal of Middle East Studies, Vol. 19, No 3 (Aug., 1988), p. 261-286, Cambridge University Press, jft-newspaper.aub.edu.lb/reserve/data/pspa237-wh-gasiorowski/Gasiorowski.pdf

³⁸ Rosenthal A., Britain-Iran Talk in U.N. is Sought, "New York Times", 30.09.1951, partners.nytimes.com/library/world/mideast/093051iran-un.html

³⁹ Diplomat Must Go, "The Argus", Melbourne, 03.10.1951, trove.nla.gov.au/ndp/del/article/23083651

«տնտեսությունն առանց նավթի» գաղափարը⁴⁰: 1952 թ. հուլիսի 13-ին Մոսադեդը մեջլիսից պահանջեց արտակարգ լիազորություններ 6 ամիս ժամկետով, ինչպես նաև «պատերազմի նախարարի»՝ ռազմական նախարարի պորտֆելը: Շահը՝ տեսնելով, որ այդ քայլը կգրկի իրեն զինված ուժերի գերագույն հրամանատարի պաշտոնից, մերժեց Մոսադեդին⁴¹: 1952 թ. հուլիսի 16-ին Մոսադեդը հրաժարական տվեց և շահը վարչապետի պաշտոնում նշանակեց Ահմեդ Ղավամին⁴²: Իրանում սկսեց ցույցերի և բողոքի խոշոր ալիք բարձրանալ՝ պահանջելով Մոսադեդի վերադարձը: Այդ իսկ պատճառով 4 օր հետո Ղավամը հրաժարական տվեց և հեռացավ երկրից: Մոսադեդը կրկին վարչապետի պաշտոնում վերականգնվելով՝ օգոստոսի 3-ին ստացավ արտակարգ լիազորություններ:

Վարչապետի պաշտոնում վերականգնվելուց հետո ԱՄՆ նախագահ Թրումենի և Անգլիայի վարչապետ Չերչիլի ստորագրությամբ հուշագիր ներկայացվեց Մոսադեդին՝ նավթի վեճի լուծման շուրջ, սակայն Մոսադեդը մերժեց այն⁴³: 1952 թ. հոկտեմբերին իրանական կառավարությունը փակեց Իրանում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատունը և խզեց դիվանագիտական իր հարաբերությունները⁴⁴: Բրիտանական կառավարությունում գիտակցում էին, որ Մոսադեդի կառավարությունը երբեք չի գնա փոխզիջումների, ինչպես նաև, որ անիմաստ է իրանական կառավարության հետ այլևս բանակցել: Իրանում իր նախկին դիրքերն ամրապնդելու համար Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը տեսնում էր միայն ռազմական հեղաշրջման իրականացման մեջ: 1952 թ. հոկտեմբերին բրիտանական MI6 գործակալության և Ֆորին Օֆիսի աշխատակիցները դիմում են ամերիկյան ԿՀՎ-ին (Կենտրոնական հետախուզության վարչություն) Իրանում համատեղ ուժերով ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար: Նշենք, որ Իրանը նավթի ազգայնացումից հետո հրաժարվեց

⁴⁰ Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 661:

⁴¹ Փահլավի Մոհամմադ Ռեզա, նշվ. աշխ., էջ 189-190:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Փահլավի Մոհամմադ Ռեզա, նշվ. աշխ., էջ 192:

⁴⁴ A Great Venture Overthrowing the Government of Iran, by Mark Curtis, Lobster, www.lobster-magazine.co.uk/articles/130iran.htm

աշխատել նաև ԱՄՆ պահանջարկով և մտավախություն կար, որ այն կարող է միանալ ԱՄՆ թշնամու՝ ԽՍՀՄ հետ⁴⁵:

Օպերացիայի շուրջ երկար ժամանակ բանակցելուց հետո 1953 թ. օգոստոսի 16-ին պետական հեղաշրջման փորձը տապալվեց, բայց ի վերջո օգոստոսի 19-ին հեղաշրջումը տեղի ունեցավ, Մոսադեդի կառավարությունը տապալվեց, նրան ձերբակալեցին, իսկ իրանական նավթը կրկին ընկավ օտար ազդեցության տակ⁴⁶:

...

1950-1953 թթ. Իրանում բռնկված զանգվածային հասարակական շարժումը մեծ ազդեցություն և արձագանք գտավ ոչ միայն Իրանում, այլև Մերձավոր և Միջին Արևելքի այլ երկրներում: Դոկտոր Մոհամմադ Մոսադեդի գլխավորությամբ նավթի ազգայնացման համար մղված պայքարը ժողովրդին հանեց շահի դեմ, ինչպես նաև հանդիպեց արտաքին ուժերի դիմակայությանը: Կառավարությունը՝ հենվելով քաղաքային և գյուղական բնակչության վրա, սկզբնական շրջանում հասավ նշանակալի հաջողությունների, սակայն շուտով բախվեց ներքին ուժերի և արտաքին միջամտության հետ և չհասավ իր նպատակին: Ազգայնացնելով նավթը՝ Մոսադեդը կարծում էր, որ դա կբերի պետությունից նշանակալի հավելմանը, որն իր հերթին թույլ կտար վարելու արդյունավետ սոցիալական քաղաքականություն, սակայն Մեծ Բրիտանիայի կողմից ռազմական շրջափակման և կիրառած պատժամիջոցների պատճառով իրանական կառավարությունը չկարողացավ հասնել իր նպատակին: Մոսադեդի վարած քաղաքականությունը՝ հիմնված ակտիվ չեզոքության սկզբունքի վրա, չտվեց սպասված արդյունքը: Անգլո-ամերիկյան միացյալ ուժերով կատարված հեղաշրջման արդյունքում Ազգային ճակատի փափագած նպատակը հօդս ցնդեց: Այնուամենայնիվ նավթի ազգայնացման շուրջ Իրանում բռնկված շարժումը յուրօրինակ էր և փոթորկալի մինչ իսլամական հեղափոխության շրջանը: Այն ցույց տվեց, թե ինչքան մեծ

⁴⁵ Amanda Lathham, Operation Ajax: CIA, Muhammad Mossadeq, and the Shah of Iran, [www.coldwar.org/articles/50s/Operation Ajax.asp](http://www.coldwar.org/articles/50s/Operation%20Ajax.asp)

⁴⁶ A Great Venture Overthrowing the Government of Iran, by Mark Curtis, Lobster, www.lobster-magazine.co.uk/articles/130iran.htm

Էր իրանական ժողովրդի դժգոհությունը Անգլիայի հանդեպ, ում գլխավոր մեղավորն էր համարում յուր հետամնացության և ծայրահեղ չքավորության մեջ, քանզի Իրանը լինելով հարուստ օգտակար հանածոներով և որ ամենակարևորն է՝ նավթով, իրանական ժողովուրդն իր երկրի տերը չէր համարում իրեն: Անգլիական կառավարության վարած քաղաքականության հետևանքով Իրանի ժողովուրդն էլ ավելի էր շահագործվում և այլևս լցվել էր ժողովրդի համբերության բաժակը, որը լի էր թե՛ անգլիացիների հանդեպ տածած ատելությամբ, և թե՛ մյուս օտարերկրյա շահագործողների:

SOGHOMONYAN HAYK

(IOS)

IRAN-GREAT BRITAIN RELATIONS DURING THE ATTEMPT OF OIL INDUSTRY NATIONALIZATION (1950-1953)

This article is about the relations between Iran and Great Britain in the 1950s, when Great Britain continued to have a dominant position in Iran and the British government to which the Anglo-Iranian oil company belonged, continued to exploit the Iranian people. Workers' strikes and the wave of protest that started in the country gradually transformed into the people struggle against AIOC and the west in general.

Under these conditions Dr. Mohammad Musaddiq came to the power and led the national movement and made all efforts to nationalize the oil, the general wealth of Iran in 1951. After the nationalization Musaddiq wasn't able to export oil to the international market because of the Anglo-American policy. The Anglo-American governments who had no hope to possess the Iranian oil through peaceful negotiations considered the armed revolution as the only way. At last in 1953 with the close cooperation of British MI6 and American CIA it was possible to accomplish the armed revolution called "AJAX".